

Солтүстік Қазақстан облысында 3 мыңнан астам көл бар, олардың алаңы 4800 шаршы километр. Облыс аумағының 3,9 пайызын алып жатыр.

Көлдердің атауларында түркі және славян гидронимдері басым. Көбіне оларда судың бір белгісі (Горькое, Солёное, Жаманкөл, Ақкөл, Қаракөл, Питное, Жалтыркөл, Қызышсор, Широкое) көрініс тапқан. Өсімдіктер мен жануарлардың атауымен аталған көлдер жиі кездеседі: *Текекөл, Камышиное, Рогозянка, Волчье, Собачье, Кобылье, Қоянды* көл.

Солтүстікқазақстандық көлдердің орташа аумағы бір шаршы километрге тең – мұндай су көздері 10 пайыздай. Аумақтары 750,3 шаршы километрден 29,8 шаршы километрге дейін бірте-бірте кеме беретін кейбір көлдердің тізімі: *Сілетітеңіз, Әлкен Қарой, Шағалалытеңіз, Теке, Кіші Қарой, Қалибек, Имантау, Алабота, Қақ, Әлкен Торангұл, Меңгесер, Шалқар, Становое*. Айдындардың тереңдігі әртүрлі. Мәселен, Шалқардың тереңдігі 15 метр. Жақсы Жалғызтау – 10,3 метр, Имантау – 10, Меңгесер – 0,8 метр, Көпшілігінің тереңдігі – 1,5-2,5 метр. Су көлемі айдынның аумағына, тереңдігіне және жыл мезгіліне байланысты. Осы көрсеткіш Шалқар көлінде орта есеппен 267,0 миллион текше метрді, Меңгесерде 16,4 миллион текше метрді құрайды.

Көлдер қамысқа, су өсімдіктеріне, шымтезек шөгінділеріне бай. *Жаманкөл, Меңгесер, Снежинка-Кривое* көлдерінде емдік лай бар.

Жер-су атаулары – халық қазынасы, өткен өмір айнасы. Халқымыздың «Өткенінді білмейінше, болашағыңды болжай алмайсың» деген сөзі тегін айтылмаған.

Тұңғыш Президентіміздің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында көтерілген «Туған жер» бағдарламасы арқылы шынайы патриотизмді қалыптастыру болып табылады. Елбасымыз қазақ тілді бұқаралық ақпарат құралдары басшыларымен сұхбатында: «...Қазақта «Жеріңнің аты-еліңнің хаты» деген сөз бар. Халық жерге ат қою арқылы елінің тарихын да жазып отырған. Тәуелсіз мемлекеттің бір белгісі оның ұлттық нышандары десек, сол ұлттық нышандар елді мекендердің, көшелердің, алаңдардың аттарынан да көрініп тұруға тиіс...», - деген сөзі көңілімізден шықпаны хақ.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» 2017 жылы 12 сәуір.
2. Т. Жанұзақ Тарихи жер-су аттарының түптөркіні, Сөздік-словарь ЖШС Алматы, 2010, 354 б.
3. Г. Ахметжанова, С. Мәлікова, К. Оспанов, З. Тайшыбай Атамекен атаулары, издательство Северный Казахстан, Петропавл қ., 2015, 338 б.
4. Қалиев Ғ. Тіл білімінің терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы, Сөздік-словарь, 2005. - 439 б.
5. Б. Дияров Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. Астана, 2013, 19 б.
6. <https://el.kz/kz/news/archive/content-12129>
7. polis.mypiter.kz История Петропавловска

ӘОЖ 94(574)

ТАРИХЫ ТЕРЕҢ ТАРАЗ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Ермекқызы А.

(*М.Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Рухани жаңғыру тек бүгінгі басталатын жұмыс емес. Бұл бағытта бірнеше ауқымды іс атқарылғанын Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты

бағдарламасында атап өтті. 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи мәдени ескерткіштер мен нысандарды жаңғыртылғаны, 2013 жылғы «Халық тарих толқынында» бағдарламалары арқылы әлемнің ең белді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, зерттелгенін атады. Енді іргелі жұмыстарды басталғалы отырғанын еліміз мықты әрі жауапкершілігі жоғары біртұтас ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы көзқарастарымызды ортаға салдық деп көрсетті. Күллі дүние жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде «Сана сезімімізбен дүниетанымымызға сіңіп қалған қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдер мен тереземізді теңеп, иық түйістіруіміз мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын ойға сіңіруіміз керек. Жаңғырудың ең басты шарты сол ұлттың кодын сақтай білу.

«Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» атты республикалық жоба «Рухани жаңғыру» бағдарламасының негізінде іске асырылып жатыр. Бұл жобаның түп-төркіні – ескерткіштер мен көне ғимараттарды қалпына келтіріп қана қоймай, киелі мекендерді ұлт жадына біртұтас кешен ретінде қалыптастыру. Еліміздің жер-жерінен осы күнге дейін сақталып келе жатқан бірнеше мәдени ескерткіштерді кездестіруге болады. Егемендік алған соң, мәдени мұраларымыз бен тарихи ескерткіштерімізге көңіл бөлініп, оларды қайта жаңғыртты. Елбасының «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» жолдауының болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін тарихи құндылықтардың мән мағынасын тереңірек білуге тәрбиелеу болып табылады.

Өлкетану – белгілі бір өңірдің табиғатын, халқын, шаруашылығын, тарихын, мәдениетін зерттеумен шұғылданатын ғылым мен мәдениет саласы.

Тасын түртсе, тарихы көрінетін сонау 2000 жылдан астам тарихы бар, Тараз шаһарында ескерткіштер мен басқа да тарихи маңызы бар мекендер өте көп кездеседі. Еліміздегі тарихи маңызы бар, көпшіліктің назарын аударатын киелі жерлеріміздің терең зерттеліп, оларды халық назарына ұсыну болып табылады. Ұлан-ғайыр жерге ғана емес, тарихи рухани мол мұраға да ие екенімізді таныта білу.

Тараз қаласы – көне тарихи қала. Тараз қаласының ежелгі атауы тарихта көптеген атпен Талас, Тараз(Х-ХІІІ ғасыр), Яны-Тараз (ХІІІ ғасыр), Әулие-Ата (1856 жылы), Мирзоян (1936 жылы), Жамбыл (1938 жылы) атауларымен белгілі. Тараз Ұлы Жібек жолы бойындағы ортағасырлық стратегиялық маңызы қала болғандықтан, қаланың тарихын осы аттармен байланысты ретіне қарастыруды жөн көрдік. Тарихи деректерде 630 жылы Сюань Цзанның жазбасында Тараз шаһары ірі сауда қатынасы ретінде сипатталады. VII-VIII ғасырларда Ұлы Жібек жолында орналасқан сауда және қолөнер орталығына айналған. Тараз қаласының тұрған жері жасыл желекті алқап болғаны жөнінде, сонымен қатар бұл аймақта Тараздан басқа ондаған қалашықтар, елді қоныстар, жеке үй қожалықтары, сарайлар болғандығы жөнінде жазылады. Қазіргі кезде олардың тек төбешікке айналған үйінділері ғана қалған.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары жүргізіліп жатырған археологиялық жұмыстардың нәтижелері, қаланың мыңжылдық тарихы барын дәлелтейтін құнды жәдігерлермен толығуда. Археологтар VI-XII ғасырларға жататын шамамен 50 мыңдай артефактілер, оның ішінде мешіт, медресе, отқа табынушылардың мехрабы, зындан, тұрғын үйлердің іргетастарын ашқан. Көне Тараз дейтін себебімізде осы.

Тараз қаласы - рухани құндылықтарға бай орын! Х-ХІІ ғасырларда қала ішінде су құбырлары жүргізіліп, моншалар салынған. Тараз моншасы – Орта Азия мен Қазақстандағы ең алғашқы моншалардың бірі. Халық тарапынан ерекше құрметке ие мәдени мұра ескерткіштер мен кесенелер, халықтың жадында өшпес із қалдырған

тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындардың барлығы киелі орындар қатарына жатады. Тараз шаһары бірнеше кесенелердің ордасы болып табылады. Әрбірінің тарихы мен өзіндік ерекшеліктері бар. Бұлардың ішіндегі ең ірілері - Тектұрмас кесенесі, Қарахан, Айша бибі күмбезі, Бабаджа Хатун кесенелері. Қазіргі таңда бұл кесенелер киелі мекен болып табылады. Тараздың осы киелі жерлеріне көптеген адамдар келіп ата - баба рухына тағзым етеді. Сонымен қатар, туристерде келіп, ескерткіштердің тарихымен танысады.

Соның ішінен кейінгі уақытта зерттеле бастаған: Тектұрмас кесенесі – Тараз қаласының оңтүстік-шығыс шетінде, Талас өзенінің оң жағалауында орналасқан XIV ғасырдың сәулет ескерткіші. Бұл осы өңірдің діни ескерткіштерінің бірі болып табылады. Орыс тілінде аударғанда «Тектұрмас», «тау жай тұрмайды» деген мағына береді. Бұл кесене негізінде Сұлтан Махмұдханның жерленген орны болып саналады. Нұсқалардың бірі бойынша ол жергілікті әулие, басқасы бойынша – Қарахан әскерлерінің бас қолбасшысы болған. Алғашқы ескерткіштің сыртқы көрінісі туралы былай айтылады: астыңғы бөлігі төрт бұрышты, ал үстіңгі жағы күмбезді, күйген кірпіштен қаланып, есігі Тараз қаласына қаратылған. Бұл кесене бертінгі дейін бұзылмай тұрған. Тектұрмас кесенесі бірінші рет XIX ғасырдың екінші жартысында зерттеледі. Оның орнын тапқан шығыстанушы ғалым Василий Каллаур. Осыдан кейін, бұл көне ескерткішке зерттеушілердің назарын аударып, арнайы жұмыстар жүргізіле бастайды. XX ғасырдың 40 жылдары Г.Пацевич, ал 1949 жылы Л.Ремпель жетекшілік еткен Жамбыл облысының тарихи-өлкетану мұражайының арнайы экспедициясы, 80-шы жылдары Қ.Байбосыновтың жетекшілігімен тағы да Жамбыл мұражайының экспедициясы зерттеген болатын. Осы зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей, кесененің тікбұрышты ауданы 300x200 м² болса, қалашықтың сол жағында орын тепкен цитадельдің көлемі – 70x70 м², ал биіктігі он метрге жетеқабыл. Айналасы түгелімен қоршалып, оның сыртынан арнайы ор қазылған. Осы жерден табылған құрылыс қалдықтары, қыш ыдыстардың сынықтары қалашықта VII-XIII ғасырлардың аралығында тіршілік болғанын дәлелдейді. Бұл ескерткішке алғаш залал келген уақыт, ол-қоқандықтардың шабуылы. Ал толық қиратылған кезі – XX ғасырдың 20-жылдары. Атеистердің дінге қарсы саясаты бойынша еш аяусыз діни ескерткішті құлатып, оның кірпіштерін қант зауытының құрылысына пайдаланылған. 2002 жылы Тараздың 2000-жылдығына орай Амангелді Момышевтің бастамасымен кесенені қалпына келтіру жұмыстары басталды. Осылай 2002 жылы жас сәулетші Нұрлыбек Бәкеевтің бастауымен, ортағасырлық стильмен жаңа үлгіде ескерткіш қайта бой көтерді. Кесенені салу барысы, сақталып қалған көне сурет бойынша жүзеге асырылды.

Кесене аумағындағы үңгір жөнінде нақты деректер бізге жетпеген. Бірақ ол жайында аңыздар көптеп кездеседі. Үңгірдің есігі жабылғанына 7-8 жыл болды. Ашық кезінде ол тек бір – ақ адам сиятындай ғана орын еді. Ал, аңыз бойынша ежелгі заманда ол үңгірдің кіреберісі өте кең болғаны көрінеді. Үңгірдің ішінде үш жүз аттылы сиятын алаң болғаны да айтылады. Бабаларымыз жаугершілік заманында қарттар мен сәбилерді, әйел балаларын осы үңгірде жасырып, аман алып қалып отырған деген болатын. Сонымен қатар үңгір ішінде бірнеше жол тораптары болғаны жайлы да ауыздан ауызға таратылған деректер кездеседі. Ондағы бір жол Талас өзенінің астымен өтіп, Қарахан кесенесінің маңынан шықса, ендігі бір бағыты Тараз қаласынан 40 шақырым жердегі Ақыртас сарай кешені маңайына тірелген. Ал, бір дәлізі Оңтүстік Қазақстан облысындағы Шаян елді мекеніндегі айдаһар үңгіріне, яғни Ақмешіт әулие деп аталатын үлкен тау үңгіріне тірелген болатын.

Баба кесенесі маңындағы құпиялар тылсым дүниелерге толы. Мұндағы үңгірге 1979 жылы 5-6 зерттеуші кіріп, тең жартысы сол жерде қайтыс болған екен. Кейінірек кейбір кісілерге үңгір ішінен түйенің боздағаны, сәбилердің жылаған дауыстары

естілетін болған. Дің саласындағы ғалымдарымыз да бұл құбылысты жоққа шығармады.

Кесененің ерекше «Тектұрмас» атауына байланысты бірнеше деректер кездеседі. Оның бірі филолог ғалым Ж.Дәдебаевтың айтуы бойынша, Тектұрмас атаның азан шақырып қойған аты Сұлтан Махмұт екен. Оны өз дәуірінде хан сарайындағы бек қызметіне ұсынғанда, бас тартқан. Бектіктен бас тартқан соң, халық оны Тектұрмас деп атап кетеді. Сұлтан Махмұт көп ұзамай дін жолға түсіп, әулие атанады. Өз заманында, ислам дінінің таралуына үлес қосқан. Бұл жердің киелі екенінің халықтың ағылуынан байқауға болады. Еліміздің түкпір-түкпірінен адамдар осы мазарыға келіп, шырақ жағып, құрбандық шалып, тілек тілейді. Тектұрмас әулиенің орналасқан жеріне орай келушілер де көп кездеседі. Себебі, бұл орын қаланың Көктөбесі секілді. Тараз қаласының әсем көрінісін тамашалауға таптырмайтын орын болып табылады. Бұл аталған қасиетті орынды тарихи кесене деп те, дұға етушілердің жиі келетін орны деп те санауға болады.

Тәуелсіздік жолы – күрес жолы. Ата-бабаларымыздың ғасырлар бойы азаттық үшін, тіршілік үшін күресін қастерлеу міндетіміз. Абай ата айтқандай, мал табу жолына түсу керек. Мал өзінен-өзі табылмайды, жатқан тастың астынан су ақпайды. Болашақ ұрпақты жасампаздыққа үйрету парыз. Жасампаздық білім мен өнер арқылы болады. Қарастырылып отырған мақаланың мәні - еліміздің тәуелсіздік алғаннан кейінгі жасампаз ел ретінде «Мәңгі ел» болудағы жасаған іргелі істері. Қазақстан «Рухани қазына – ұлтты рухани қайта жаңғырту негізінде» өз даму үрдісін әлемдік деңгейде жүргізеді.

Әдебиет:

1. Байпақов К., Қазақстанның ежелгі қалалары, - Алматы: Аруна 2007 ж.
2. Бернштам А., Памятники старины Таласской долины, Алмата 1941 ж.
3. Қаратаев М.Қ., Қазақ Совет Энциклопедиясы – Алматы 1977 ж.

УДК 1(091)

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯ ПӘНІ БОЙЫНША ҰСЫНЫЛҒАН ЖАҢА ОҚУЛЫҚТАРЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Ильясова Г.С., Хайрушева К.С.
(*М.Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Кітап адам баласының сан ғасырлық ақыл-ойының жемісі, тарихы мен тағылымының алтын сандығы. «Кітап дегеніміз – алдыңғы ұрпақтың артқы ұрпаққа қалдырған рухани өсиеті. Кітап оқудан тиылсақ, ой ойлаудан да тиылар едік» - деген еді Ғабит Мүсірепов.

Елбасымызның «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында алты үлкен жоба аталды. Сол жобалардың бірі – «Жаңа гуманитарлық білім: қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» [1]. Бірақ бұл жобаның мақсаты 100 кітап аударып шығарудан әлдеқайда кең. Жаңа оқулықтар арқылы жалпы гуманитарлық білімнің мазмұны мен сапасы мүлде жаңа деңгейге шығуы тиіс.

Қазақстандық ғылыми орта, оқытушылар мен студенттер бұл жобаға өздерінің күнделікті өміріне, ертеңіне тікелей қатысы бар мүмкіндік деп қарауы керек. Бұл оқулықтар қазақ тіліндегі гуманитарлық біліммен бірге қазақ тілінің өзін де өрге тартатын бастама деп түсінеміз. Тіліміз халықаралық ғылыми лексикамен толығыады.